

עופר שיף יהודים משתלבים: אוניברסליזם רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטישמיות ושואה

הוצאה משותפת של אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן-גוריון; אוניברסיטת בראילן, המכון לחקר השואה; והסדרה "זהות יהודית בחברה משתנה" של הוצאת עם עובד. 2001. 287 עמודים.

ספרו של עופר שיף ראוי לעיון יסודי ולדיון מקיף לא רק משום שהוא מאיר היבטים חשובים ומרתקים של יהדות ארצות-הברית, אלא משום שהוא מעורר במקביל שורה של שאלות נוקבות ומאתגרות באשר למשמעותה של היהדות בכלל, ושל היהדות בישראל בפרט. אחת האמירות הנדושות לגבי יהדות ארצות-הברית מתריעה על הסכנה הרחפת מעליה בשל ההתדרדרות בתוכן וההתמעטות במספרים, והנה לאחרונה התבשרנו כי בנתון אחרון זה (של מספרים) חל לאחרונה דווקא שינוי לטובה. יהדות ארצות-הברית מונה כשישה מיליון איש ואישה, והיא עדיין הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם. בישראל, לעומת זה, מצויים כחמישה מיליון יהודים, ולגבי אחוז לא-מבוטל מהם קיים ספק ביהדותם בשל ההבדל בין השיוך האתני (למשל: אב יהודי, שם יהודי מובהק, קשר עם העם היהודי בזכות העלייה לישראל, שימוש בעברית באופן יומיומי, וחוויה של לימודים בישראל ושירות בצה"ל) לבין השיוך הדתי (אם לא-יהודייה שמעולם לא התגיירה). מספרם המדויק של האנשים הנמצאים בסיווג לא-ברור זה אינו ידוע אך הוא מוערך במאות אלפים. יש להניח שמספר זה רק ילך ויגדל, כאשר הצעירים ביניהם, כל עוד לא התגיירו, יתחתנו (כנראה בעיקר בקפריסין) ויולידו דורות חדשים של "יהודים-לא-יהודים", קרי, יהודים על-פי מוצאם האתני שיהדותם אינה מופרת על-ידי הממסד הדתי בישראל. מבחינה זאת, המשכר באשר לעתידו של העם היהודי בעולם מתחדש ומשתנה, בשל תהליך של טמיעה (assimilation), פוקד לא רק את הקהילה הגדולה ביותר בעולם, בארצות-הברית, אלא גם את הקהילה השנייה בגודלה הנמצאת במדינה היהודית. שיף מתאר את אחד הזרמים הידועים ביהדות ארצות-הברית, ואת מאבקיו השונים להישרדות כיהודים תוך ניסיון לא להסתגר במסגרת סגורה מרצון, אלא להשתלב באופן מלא בחברה הסובבת. לכן בכותרת-המשנה לספר מובהר כי מדובר באוניורסליות, מחד גיסא, מול המחויבות להיבטים ייחודיים של העם היהודי, מאידך גיסא, החל באתגר החיובי של הציונות, המשך בהתמודדות עם הבעיה עתיקת-היומין של האנטישמיות, וכלה בשואה שפקדה את יהדות אירופה, אותה אירופה שבה נולדה והשתרשה התנועה הרפורמית, במיוחד במרכזה ובמערבה, ואשר בה, עוד במאה התשע-עשרה, נפתח ריב-האחים הקשה בין הזרמים השונים ביהדות, ובמיוחד בין הרפורמים לבין האורתודוקסים. שיף מתאר בספרו את התהליכים השונים באמצעות התמקדות באחת הדמויות הבולטות של התנועה הרפורמית, הרב והמחנך ג'וליאן מורגנשטרן, ששימש במשך עשרות שנים נשיא של המוסד החינוכי העליון של התנועה - The Hebrew Union College. ההיחשפות הראשונה אליו בספר מופיעה כבר בפתחו, שבו מזכיר המחבר כי מייד לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, ניצל מורגנשטרן את ההזדמנות של הרצאתו השנתית לרגל פתיחת שנת הלימודים במכללה, והעלה את השאלה אם תנועתו יכולה

עדיין להתמיד בגישתה היסודית של שילוב האוניוורסליות עם היהדות, או שמא הקמת המשטר הנאצי בגרמניה מחייבת היערכות מחדש ובחינה מחודשת של עקרונות התנועה. תשובתו הייתה לאו רבתי, קרי, שאין צורך בשינוי. דברים אלה נאמרו במיוחד לגבי הטיעון שכבר הושמע מפיו של נחום סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית, כי כל היהודים נדרשים כעת, בשל השינוי שחל באירופה, להיות לציונים. כמומחה מוכר בחקר התנ"ך, הסתמך מורגנשטרן "על מחקריו והשווה את התגובה הציונית לנאציזם לרפורמות מימי עזרא ונחמיה. על פי פרשנותו, גם רפורמות אלו – ממש כמו התגובה הציונית לנאציזם – היו בשעתן סוג של תגובה יהודית-פרטיקולריסטית קיצונית לאיום קיומי, פסי ורוחני, מצד סביבה לא-יהודית עוינת. הרפורמות בכללן, ובעיקר גירוש הנשים הנוכריות, על ילדיהן", נחשבו בעיניו לדבר חמור ושלילי, שלא תרם כל תרומה "בהבטחת המשכיות הקיום היהודי" (ע' 13-14). באותו זמן – תקופת החזרה אל ארץ-ישראל לאחר ההגליה עם חורבן בית-המקדש – ניצבה לפני היהודים ברירה בין הסתגרות לבין השתלבות, ומורגנשטרן מזכיר את עמדתם השלילית של עזרא ונחמיה לנישואי-ערובת באותה תקופה. באופן דומה, בעיני מורגנשטרן, התנועה הציונית מעדיפה הסתגרות במסגרת לאומנית, בעוד שהתנועה הרפורמית בוחרת בהשתלבות בתוך תפיסה אוניוורסלית.

השוואה זאת של מורגנשטרן תקפה באופן מפתיע למדי למציאות הנוכחית בישראל לאחר עלייתן ארצה של הקהילות היהודיות מברית-המועצות-לשעבר, כאשר בעיה דומה (שמורגנשטרן בוודאי לא העלה על דעתו שתעלה שוב בעידן המודרני) ניצבת בפני החברה הישראלית – כיצד להתייחס לנוכריות ולילדיהן. המדינה אינה דורשת אומנם גירושים (כפי שהיה אולי בתקופה התנ"כית),¹ אלא מקבלת את הנוכריות כעולות בעלות זכויות אזרחיות, אך משאירה את זהותן היהודית מטולטלת בין שיוך אתני לבין דחייה דתית. אגב, מעניין שתקופות הגלות בבבל ובברית-המועצות היו זהות כמעט במשכן – כשבעים שנה. לעצם העניין, ברית-המועצות הייתה מדינה שרדפה את כל הדתות, ולא רק את הדת היהודית, והעמידה אותן בצילה של האידיאולוגיה הממסדית. ברור שנדרש כיום פתרון מקיף ומקורי לקבוצה גדולה של אנשים, אך שוב ההסתגרות גוברת על האוניוורסליזם. אלא שהפעם ההסתגרות אינה של תנועה לאומנית (הציונות), אלא של תנועה דתית (האורתודוקסית והחרדית), שגישתה לזהות היהודית נכפתה (או ליתר דיוק התקבלה) גם על החילונים בישראל.

הזכרתי את ההקשר הישראלי כי כאשר קוראים ספר זה, שנכתב בעברית והודפס בישראל, עולה כל הזמן התחושה שהבעיה המתוארת – לבטיהם של מנהיגים בגולה לגבי הסתגרות או השתלבות – אינה רק נחלתם של יהודים בגולה, אלא גם, ובמידה לא-פחותה, של יהודים במדינה היהודית. הסוגיה שמלווה את היהודים בישראל היא אם להידמות לעם לבדד ישכון, או שמא להשתלב בעולם תוך עמידה על הייחוד שביהדות

1 מן הכתוב בתנ"ך אין זה ברור כלל כי הווגות המעורבים נאלצו להתגרש. ברור שזו אכן הייתה הגזרה המיידית לגבי קומץ של כוהנים, אך לגבי יתר בני-ישראל שנישאו לנוכריות הוקמה ועדה שישבה על המדוכה במשך כשלושה חודשים ובתנה באופן מדויק כל מקרה ומקרה. בתנ"ך לא נאמר מה היו תוצאות הדיונים, אך אין ספק שלא נדרשו גירושים מיידים ואוטומטיים, שאם לא כן לא היה שום צורך בשלושה חודשים של דיונים.

(למשל, לגבי העולם המערבי-הנוצרי, כפירה במעמדו של ישו, שצליבתו מהווה את אחד מסמליו המובהקים והבולטים של המערב, אפילו בעידן החילוני של העולם המודרני). אין ספק שקיימת שאיפה להשתלב באתם ערכים ועקרונות שהינם נחלת הכלל. בעניין זה מעניין הוויכוח במישור הפוליטי והמשפטי אם ניתן לצקת תוכן של ממש להגדרתה של מדינת-ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. הרי יש שפע של טיעונים שמדובר בדבר והיפוכו – שהיהדות והדמוקרטיה אינן מסוגלות לדור בכפיפה אחת. אך דברים נאמרו בדרך-כלל ללא ביסוס או תוך שימוש בִּיריני באמרות (לפעמים אומללות) שהופיעו מדי פעם במסורת היהודית (כאילו לדמוקרטיה מובהקות אין נפילות דומות, כגון חוקה אמריקאית שמכירה בעבדות). למעשה, ייתכן שהאתגר האמיתי הניצב בפני החברה הישראלית הוא מתן ממשות להגדרה הזאת של מדינה יהודית ודמוקרטית, ובעניין זה, לעניות דעתי ולצדדי, אין עוסקים כמעט, אם כי דווקא בנכר יש מלומדים יהודיים הנוקטים פרשנות מתחדשת ומרבים להתייחס אל היהדות כדמוקרטית ביסודה, ואולי אפילו כמקדימה בימי קדם את היוונים (שגם להם הייתה בעיה של עבדות).

החברה הישראלית חייבת אם כן לערוך בדיקה עמוקה של משמעות היהדות בעולם המודרני, ולשם כך היא עשויה להיעזר דווקא, למרבה הפרדוקס, בנסיונה רב-השנים של התנועה הרפורמית, ובגישיה אחר שילוב בין היהדות לבין האוניברסליזם, ולצורך העניין, באופן ממוקד יותר לגבי ההיבט הפוליטי, בין היהדות לבין הדמוקרטיה. אם יש כוונה לקיים דיון כזה בישראל, ובהינתן שנסיונו של קהילות אחרות עשוי לתרום לעומק ולהיקף של הדיון, אזי ראשית חוכמה יש לעיין בספר חשוב זה של שיף.

לספר יש היבטים רבים נוספים, שאחד החשובים שביניהם הוא שאלת האותנטיות שביהדות. בכל הנוגע להבנת היהדות, לא היססו מורגנשטרן וחבריו למקצוע (חקר התנ"ך) ולתנועה (הרפורמית) להיעזר בגישה של ביקורת המקרא. גם בישראל מתקיים כמובן דיון הנעזר בגישה של ביקורת המקרא, בחוגים אוניברסיטאיים למשל, אך לרוב הוא מתנהל במישור החילוני. בארצות-הברית, לעומת זה, חלק ניכר מהשימוש בגישה גמישה ופתוחה זו נעשה במוסדות אקדמיים דתיים, כגון The Hebrew Union College וכן מוסד מקביל של התנועה הקונסרוטיבית (The Jewish Theological Seminary), שחרף דתיותם מקיימים גם לימודים כלליים. לשני המוסדות יש אומנם סניפים בישראל, אך השפעתם בארץ מועטה. מוסדות כאלה (וכן מוסדות כגון מכון הרטמן בירושלים) מסוגלים להעמיד אתגר של ממש בפני החברה הישראלית – דיון אמיתי במהות היהדות, כאשר מול ההסתגרות של האורתודוקסיה והפונדמנטליזם של החרדים, תיבחן גישתם הפילוסופית, האידיאולוגית והתיאולוגית של מלומדים שעסקו בשאלות הללו בעבר – לא רק באמריקה, אלא גם באירופה. בהקשר זה ניתן להזכיר כי השואה חיסלה לא רק את עולם הישיבות של מזרח אירופה, אלא גם את העולם היהודי התוסס במערב ובמרכזה (שם היה לתנועות הרפורמית והקונסרוטיבית מעמד מופר ובכיר) – עובדה שנשכחת לפעמים.

בנושא האותנטיות של היהדות, היו אף מלומדים שטענו לאותנטיות של הדת הרפורמית, ובמילים של שיף, היו שהשתמשו "בתפישה זו כדי לקעקע את היומרה האורתודוקסית לייצג את היהדות הטהורה". אחד מן המלומדים הללו, קוהלר, אף "הציע גישה הפוכה, לפיה הרפורמה היא שלב אחרון ומתקדם בשרשרת התפתחויות ארוכה של היהדות". קוהלר ומורגנשטרן נעזרו אפילו בגישה אבולוציונית (שמקורה בדרוויין) כדי

"להציב מול תפישת הקיום היהודי המסתגרת והקופאת על שמריה של האורתודוקסיה את התפישה הרפורמית, הרואה את הקיום היהודי כתלוי בהשתלבות, בהתפתחות ובהשתנות מתמדת" (ע' 93). ייתכן שגישה מוחלטת זו יומרנית מדי, ומול הטענות הנגדיות של אותנטיות ניתן לקבוע פשרה: גם זה וגם זה – הטלית כולה אינה של צד זה או אחר באופן בלבדי, ויפיייה של היהדות נעוץ דווקא במגוון הגישות, המעמיק ומעשיר אותה. מבחינה זאת, היהדות של ארצות־הברית אינה במשבר קשה יותר מאשר היהדות בישראל; אדרבה, היא ניחנה באותו מגוון שמבטיח אולי יותר מכל את המשך היהדות. הזלזול שהחברה היהודית בישראל מגלה כלפי התנועה הרפורמית (וכלפי תנועות אחרות) הינו בעוכריה, על אחת כמה וכמה כאשר זלזול זה אינו שמור רק למחנה הדתי, אלא מאפיין גם שכבות רחבות של חילונים ואף של מסורתיים (ולאחרונים יש בוודאי הרבה מן המשותף עם התנועות הללו). עיון בספרו של שיף יעזור אולי להאיר תנועות אלה באור אחר וחיובי.

הערה אחרונה, שמתאימה במיוחד לכתב־עת סוציולוגי: לנוכח הטענות בדבר קיפוח המסורות של הקהילות שמקורן בצפון אפריקה ובמערב אסיה, ובדבר הזלזול שגילתה בעבר החברה הישראלית כלפי מנהגיהן בענייני דת, מעניין לראות כיצד דווקא התנועה הדתית־הפוליטית שהוקמה בשמן, היא ש"ס, מצטיינת בגילוי זלזול מבחינה דתית בתנועה הרפורמית, ומפעילה את מלוא כוחה למניעת כל הכרה במעמדה בישראל. חברי ש"ס לא למדו דבר מנסיונם המר. הקיפוח שהיה נחלתם בזמנו, בהיותם שונים, מופעל כעת במלוא חומרתו נגד קבוצה אחרת שהינה שונה. גם בשל סיבה זאת כדאי לעיין בספר זה, כדי להתוודע לדרך שבה דת יכולה להתקיים, להתפתח ולהתקדם בעולם חילוני.

לסיכום, כמשתקף מן הכותרת של הספר, התנועה הרפורמית עשתה שינוי של ממש בעקבות השואה, וכיום היא משולבת היטב עם התנועה הציונית, ופועלת לקשור בין האוניוורסליזם לבין הפרטיקולריזם. גישה גמישה זו, שהינה נחלתה של תנועה דתית בנכר, ראוי שתאומץ גם על־ידי מדינה שמוגדרת כדמוקרטית ויהודית. ספרו של שיף אינו רק הצצה אל עולם אחר, עולם רחוק, אלא גם תרשים אפשרי לסוגיה שמעסיקה את החברה הישראלית – מהות היהדות בעולם המודרני, והשילוב הרצוי בין אוניוורסליזם לבין פרטיקולריזם, בין קדוש לבין חדש.

ליאון שלף

אוניברסיטת תל־אביב